Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
with **International Impact Factor 8.357**
Peer Reviewed Journal
https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S01V14P016

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Humanities And Indian Knowledge System Feb'26
Issue–I(I), Volume–XIV

भारतीय आश्रम व्यवस्था: जागतिक कुटुंबसंस्थेसाठी मार्गदर्शक

डॉ. अर्चना खंडागळे
सहयोगी प्राध्यापिका
अनिकेत कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा

सारांश (Abstract)
भारतीय समाजरचनेचा आधारस्तंभ मानली जाणारी आश्रम-व्यवस्था व कुटुंबसंस्था या दोन सामाजिक-सांस्कृतिक संकल्पनांनी भारतीय जीवनपद्धतीचे मूलतत्त्व घडवले आहे. आश्रम व्यवस्था मानवी जीवनाचे चार टप्प्यांमध्ये (ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ, संन्यास) विभाजन करून धर्म, कर्तव्य आणि सामाजिक जबाबदाऱ्या स्पष्ट करते; तर कुटुंबसंस्था भारतीय संस्कृतीतील सांघिकता, परस्परावलंबन आणि मूल्यव्यवस्थेचे प्रतिक आहे. प्रस्तुत संशोधनात या दोन संस्थांचे स्वरूप, परस्परसंबंध, ऐतिहासिक विकास, आधुनिक संदर्भातील बदल, तसेच सामाजिक आयाम यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

भारतीय आश्रम व्यवस्था आणि कुटुंबसंस्था या भारतीय सभ्यतेच्या दोन मूलभूत सामाजिक चौकटी आहेत. आश्रम व्यवस्था जीवनाचे तात्त्विक आराखडे प्रदान करते, तर कुटुंबसंस्था त्याचे वास्तव सामाजिक रूप ठरवते. आधुनिक काळात या दोन्ही संस्थांत मोठे बदल झाले असले तरी त्यांचे मूलभूत मूल्य, सामाजिक महत्त्व आणि मानवकेंद्री दृष्टिकोन आजही समाजव्यवस्थेला दिशा देणारे ठरतात. भारतीय समाजातील सामूहिकता, परस्परावलंबन, कर्तव्य, समाजबंध आणि मूल्याधिष्ठित आयुष्याचा आधार या दोन संस्थांनीच राखून ठेवला आहे.

महत्वपूर्ण शब्द: आश्रम-व्यवस्था, कुटुंबसंस्था, सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्ये

१. प्रस्तावना (Introduction)

भारतीय समाज हा परंपरा, मूल्ये आणि धार्मिक-सांस्कृतिक मान्यतांवर आधारित आहे. हजारो वर्षांपासून चालत आलेली **आश्रम व्यवस्था** ही भारतीय तत्त्वज्ञानातील जीवनव्यवस्थेची चौकट आहे. दुसरीकडे **कुटुंबसंस्था** ही व्यक्तीचे समाजाशी असलेले नाते दृढ करण्याचे केंद्रबिंदू मानली जाते. दोन्ही संस्थांनी सामाजिक सुव्यवस्था, आर्थिक-सामाजिक भूमिका, सांस्कृतिक परंपरा आणि मानवी आचारसंहिता यांचा पाया रचला आहे.

समाजशास्त्रीय दृष्टीने आश्रम व्यवस्था ही **स्थिती-भूमिका (status-role)** यांचे वर्गीकरण आहे, तर कुटुंबसंस्था ही **सामाजिक नियंत्रण**, **समाजीकरण**, आणि **मूल्यसंस्कार** यांचे प्राथमिक केंद्र आहे.

भारतीय समाजामध्ये आश्रम हे केवळ धार्मिक स्थळ नसून अनेक सामाजिक कार्ये करणारे केंद्र असून ते कुटुंबीय गरजा, शिक्षण, संस्कार, सामाजिक सुरक्षा आणि आपत्कालीन मदत यासाठी पारंपरिक पद्धतीने कार्यरत राहिले आहे. कुटुंबाच्या मूलभूत संकल्पना — सहजीवन, परस्पर जबाबदारी, गुरुकुल/नातेवाईकांचा आधार — या आश्रम व्यवस्थेत सखोल रुजल्या आहेत. जागतिकीकरण व शहरिकीकरणामुळे पारंपरिक कुटुंबरचना बदलत असताना आश्रम व्यवस्थेतील काही तत्त्वे आधुनिक कुटुंबसंस्थांसाठी उपयोगी ठरू शकतात.

२. लेखाची उद्दिष्टे (Objectives of this paper)

1. आधुनिक काळातील या दोन्ही संस्थांमध्ये होणारे बदल व आव्हाने तपासणे.
2. भारतीय समाजविकासात आश्रम व कुटुंबसंस्थेचे योगदान समजावून सांगणे.
3. सामाजिक स्थित्यंतरे आणि बदलती कुटुंबसंस्था या परिस्थितीत भारतीय आश्रम व्यवस्था आणि कुटुंबसंस्था जागतिक स्तरावर कशाप्रकारे मार्गदर्शक आहे हे अधोरेखित करणे.

३. संशोधन पद्धती: सदर लेख हा संपूर्णत: दुय्यम माहिती स्त्रोतांवर आदहारीत आहे. हा लेख विकसित करण्यासाठी विविध दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

३. साहित्य समीक्षा (Review of Literature)

भारतीय आश्रम व्यवस्था व कुटुंबसंस्था यावर अनेक विद्वानांनी विवेचन केले आहे:

- **आर.सी. मजूमदार**, **आर.एस. शर्मा**, **रोमिला थापर** यांनी वैदिक व उत्तरवैदिक काळातील समाजरचनेत आश्रम व्यवस्थेचा ऐतिहासिक विकास दर्शविला.
- **डॉ. एस. राधाकृष्णन** यांनी आश्रम व्यवस्थेला व्यक्तीघडणीसाठी सर्वोत्तम मार्ग मानले.
- **गोरे (Gore 1965)** आणि **एम.एस. देसाई (Desai 1948)** यांनी भारतीय कुटुंबसंस्थेतील पितृसत्ताकता, संयुक्त कुटुंबांचा सामाजिक-आर्थिक आधार व त्यातील बदल यांची चर्चा केली.
- **लुई दुमाँ (Louis Dumont)** यांनी 'हायरार्की आणि होलिझम' या दृष्टिकोनातून भारतीय कुटुंब व आश्रम व्यवस्था विशद केली.
- **एम. एन. श्रीनिवास** यांनी 'संस्कृतीकरण' आणि 'आधुनिकीकरण' या प्रक्रियांमुळे भारतातील कुटुंबसंस्थेत झालेले रूपांतर मांडले.

ही साहित्य समीक्षा दर्शवते की भारतीय जीवनमूल्ये समजण्यासाठी आश्रम आणि कुटुंब या दोन संकल्पना अपरिहार्य आहेत.

४. भारतीय आश्रम व्यवस्था : संकल्पना व स्वरूप

४.१ आश्रम व्यवस्थेची संकल्पना

मानवी जीवनाचे टप्प्याटप्प्याने नियोजन करणारी धार्मिक-सांस्कृतिक चौकट म्हणजे भारतीय आश्रम *व्यवस्था होय,* जी चार विभागामध्ये विभागलेली आहे:

1. **ब्रह्मचर्य आश्रम** – शिक्षण, शिस्त, ब्रह्मज्ञानाचा शोध.
2. **गृहस्त आश्रम** – विवाह, कुटुंबनिर्मिती, उपार्जन, समाजाला आधार.
3. **वानप्रस्थ आश्रम** – सांसारिक जबाबदाऱ्यांतून माघार, सल्लागाराची भूमिका.
4. **संन्यास आश्रम** – वैराग्य, मोक्षाचा ध्यास, समाजासाठी मूल्यांचे मार्गदर्शन.

४.२ आश्रम व्यवस्थेची उद्दिष्टे:

- व्यक्तीगत व सामाजिक जीवनाचे संतुलन
- मूल्याधिष्ठित सामाजिक रचना
- कर्तव्यप्रधान आचारसंहिता
- पिढ्यांतील जबाबदाऱ्या निर्वाह

आश्रम व्यवस्थेची उद्दिष्टे मूलत व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासोबतच समाजाच्या सुयोग्य व संतुलित रचनेला मार्गदर्शन करणारी आहेत. या व्यवस्थेमध्ये व्यक्तीगत आणि सामाजिक जीवनाचे संतुलन राखण्यावर विशेष भर दिला जातो, म्हणजेच प्रत्येक व्यक्तीने स्वतःच्या गरजा, कर्तव्ये आणि सामाजिक भूमिका यांचा सुविहित मेळ घालणे अपेक्षित असते. मूल्याधिष्ठित सामाजिक रचना घडविणे हेही आश्रम व्यवस्थेचे महत्त्वपूर्ण उद्दिष्ट आहे, ज्यामुळे धर्म, नैतिकता, सदाचार आणि सहजीवन यांसारख्या मूल्यांवर आधारित समाज निर्माण होतो. या व्यवस्थेतील कर्तव्यप्रधान आचारसंहिता प्रत्येक आश्रमात व्यक्तीने कोणते नैतिक कर्तव्य पार पाडावे, याबाबत स्पष्ट दिशा देते आणि जीवनाला शिस्तबद्धता व उद्दिष्टपूर्णता प्रदान करते. त्याचबरोबर, पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेल्या जबाबदाऱ्यांचे पार पाडणे—जसे की कुटुंब, समाज आणि राष्ट्राप्रती असलेली कर्तव्ये—यांवरही ही व्यवस्था भर देते, ज्यामुळे सामाजिक सलोखा, सातत्य आणि स्थिरता अबाधित राहते. अशा प्रकारे आश्रम व्यवस्था केवळ वैयक्तिक जीवनाचा मार्गदर्शक नसून समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी एक सशक्त तत्त्वज्ञान म्हणून कार्य करते.

५. भारतीय कुटुंबसंस्था : संकल्पना व रचना

५.१ कुटुंबसंस्थेची व्याख्या

कुटुंब ही रक्तसंबंध, विवाहसंबंध किंवा दत्तकसंबंधातून तयार झालेली प्राथमिक सामाजिक संस्था आहे.

५.२ भारतीय कुटुंबसंस्थेची वैशिष्ट्ये

संयुक्त कुटुंबव्यवस्था ही आपल्या समाजातील एक महत्त्वाची सामाजिक रचना असून तिचा पाया **संयुक्तता आणि कर्तव्याधिष्ठित बांधिलकी** यांवर आधारलेला असतो. या व्यवस्थेत प्रत्येक सदस्य एकमेकांशी भावनिक, आर्थिक आणि नैतिक धाग्यांनी जोडलेला असतो. भारतीय समाजरचनेत **पितृसत्ताकतेचे, विशेषतः पितृप्रधान वंशपरंपरेचे**, स्पष्ट प्रतिबिंब दिसून येते, ज्यामध्ये घरातील मालकीहक्क, वारसा आणि निर्णयक्षमता अनेकदा पुरुषप्रधान भूमिकांवर आधारित असते. कुटुंबातील **वृद्धांचा सन्मान** ही या व्यवस्थेची आणखी एक वैशिष्ट्यपूर्ण बाब असून त्यांच्या जीवनानुभवावर आधारित मतांना **निर्णय प्रक्रियेत विशेष अधिकार** प्राप्त असतात. अशा संरचनेत सर्व सदस्यांमध्ये **आर्थिक परस्परावलंबन** दिसून येते—कुटुंबाच्या उत्पन्न-स्रोतांचा सामूहिक वापर, संकटाच्या काळात परस्पर सहाय्य आणि खर्चाचे सांभाळणे यामुळे कुटुंबाची एकात्मता अधिक दृढ होते. मुलांचे **समाजीकरण** हेही इथेच सुरू होते; कुटुंबातील मूल्ये, संस्कार, वर्तनपद्धती व सामाजिक नियम मुलांना प्रत्यक्ष अनुभवातून शिकायला मिळतात. यासोबतच कुटुंब हे **धार्मिक आणि सांस्कृतिक परंपरांचे जतन** करण्याचे केंद्र मानले जाते, जिथे सण-उत्सव, विधी, रूढी आणि पारंपरिक ज्ञान पिढ्यान्पिढ्यांना हस्तांतरित होत राहते. अशा प्रकारे संयुक्त कुटुंबव्यवस्था सामाजिक शिस्त, मूल्यसंवर्धन, परस्पर सहाय्य आणि सांस्कृतिक सातत्य यांचे भक्कम माध्यम म्हणून कार्य

६. आश्रम व्यवस्था आणि कुटुंबसंस्था यातील समवाय:

भारतीय सामाजिक रचनेत आश्रम व्यवस्था आणि कुटुंबसंस्था या दोन मूलभूत संस्था एकमेकांना पूरक असून समाजाची स्थिरता, सातत्य आणि मूल्यव्यवस्था टिकवून ठेवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. आश्रम व्यवस्थेने व्यक्तीच्या जीवनातील अनुशासन, परस्परावलंबन, नैतिकता आणि कर्तव्यनिष्ठा यांना दृढ केले, तर

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Humanities And Indian Knowledge System Feb'26
Issue–I(I), Volume–XIV

कुटुंबसंस्थेने या मूल्यांना प्रत्यक्ष आचरणात उतरवण्याचे सशक्त माध्यम उपलब्ध करून दिले. बाल्यावस्थेतून वार्धक्यापर्यंतच्या प्रत्येक टप्प्यात व्यक्तीला योग्य संस्कार, जबाबदारीची जाणीव आणि सामाजिक शिस्त शिकवण्यासाठी या दोन्ही संस्था एकसंधपणे कार्य करतात. त्यामुळे व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील परस्पर संबंध अधिक सुदृढ होत जातात आणि कर्तव्यप्रधान, संस्कारी व समन्वयवादी समाजनिर्मिती शक्य होते. आश्रम व्यवस्था जिथे व्यक्तीच्या आध्यात्मिक, बौद्धिक आणि नैतिक विकासाचा मार्ग दाखवते, तिथे कुटुंबसंस्था या मूल्यांची दैनंदिन जीवनातील अंमलबजावणी सुनिश्चित करते. अशा प्रकारे भारतीय समाजात संस्कार, नैतिकता आणि सामाजिक जबाबदारी या गुणांना बळकटी देण्यात या दोन संस्थांचे योगदान अत्यंत मोलाचे मानले जाते.

आश्रम	कुटुंबाशी संबंध
ब्रह्मचर्य	कुटुंबातील मूलभूत मूल्यांचा पाया; गुरुकुलातील संस्कार.
गृहस्थ	कुटुंबसंस्थेचा केंद्रबिंदू; विवाह, संतती, आर्थिक जबाबदारी.
वानप्रस्थ	कुटुंबातील नेतृत्वाची जबाबदारी पुढील पिढीकडे हस्तांतर.
संन्यास	कुटुंबापासून अलिप्तता परंतु समाजासाठी मूल्यांचे मार्गदर्शन.

७. आधुनिक काळातील बदल (Changes in Modern Context)

७.१ आश्रम व्यवस्थेतील बदल

आधुनिक समाजव्यवस्थेमध्ये जीवनशैली, मूल्ये आणि सामाजिक संरचनेत लक्षणीय बदल दिसून येतात. शिक्षणाच्या क्षेत्रात लौकिकतेला (secular and formal education) अधिक महत्त्व प्राप्त झाले असून पारंपरिक गुरुकुल पद्धतीचा प्रभाव तुलनेने कमी झाला आहे. विवाहाचे वय, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आणि करिअरविषयक दृष्टिकोन यांमध्येही मोठे परिवर्तन झाले आहे; पूर्वी लवकर विवाह आणि त्वरित कुटुंबीय जबाबदाऱ्या स्वीकारणे सामान्य मानले जात असताना आज युवक-युवती उच्चशिक्षण, करिअरनिर्मिती आणि आर्थिक स्थैर्य यांना प्राधान्य देतात. वानप्रस्थ आणि संन्यास या पारंपरिक संकल्पना आज मुख्यतः प्रतीकात्मक स्वरूपात राहिल्या असून त्यांचे व्यवहारातील पालन अत्यंत मर्यादित दिसते. मूल्यव्यवस्थेच्या दृष्टीने पाहता व्यक्तिवादाचा (individualism) प्रभाव अधिक जाणवतो; वैयक्तिक स्वातंत्र्य, वैयक्तिक ध्येय-आकांक्षा आणि स्व-परिपूर्ती यांना आजच्या पिढीने अधिक महत्त्व दिले आहे. एकूणच, या सर्व बदलांमुळे भारतीय समाजातील पारंपरिक जीवनचक्राच्या धारणा नव्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक संदर्भात पुन्हा परिभाषित होताना दिसतात.

७.२ कुटुंबसंस्थेतील बदल

कुटुंबसंस्थेमध्ये अलीकडच्या काळात व्यापक आणि उल्लेखनीय बदल घडताना दिसतात. परंपरागत संयुक्त कुटुंबसंस्था हळूहळू कमी होत असून न्यूक्लियर किंवा लहान कुटुंबांचे प्रमाण झपाट्याने वाढत आहे. शिक्षण, नोकरीच्या संधी आणि आर्थिक स्वावलंबनामुळे महिलांच्या भूमिकांमध्येही आमूलाग्र बदल झाले आहेत; घरगुती कामांपुरता मर्यादित असलेला त्यांचा पारंपरिक सहभाग आता निर्णयप्रक्रिया, आर्थिक व्यवस्थापन आणि सामाजिक क्षेत्रातील सक्रिय योगदानापर्यंत विस्तारला आहे.

या बदलांच्या पार्श्वभूमीवर वृद्धांची काळजी हा एक महत्त्वाचा सामाजिक मुद्दा बनला आहे. आधी ज्या जबाबदाऱ्या कुटुंबाने सांभाळल्या, त्या आता वृद्धाश्रम, होम-केअर किंवा अर्ध-सरकारी संस्थांच्या सेवांकडे वळत आहेत. विवाहसंस्थेतील बदलही तितकेच प्रकर्षाने जाणवतात—उशिरा विवाह करण्याची प्रवृत्ती वाढली आहे, तर वैयक्तिक स्वायत्तता, करिअरच्या प्राधान्यक्रम आणि ताणतणावपूर्ण जीवनशैलीमुळे घटस्फोटाचे प्रमाणही वाढताना दिसते.

शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरणामुळे कुटुंबाचे आर्थिक स्वरूपसुद्धा बदलले आहे. उपजीविकेच्या पारंपरिक पद्धतींची जागा वेतनाधारित आणि सेवा-क्षेत्राकडे झुकलेल्या व्यवसायांनी घेतली आहे. परिणामी कुटुंबातील आर्थिक संघटन, निर्णय प्रक्रियेची रचना आणि सदस्यांतील परस्परसंबंध या सर्वांमध्ये नवीन स्वरूपाची मांडणी दिसून येते. एकूणच, आधुनिक सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक प्रक्रियांमुळे कुटुंबसंस्थेचे स्वरूप अधिक गतिमान, वैयक्तिकतावादी आणि बदलत्या गरजांना प्रतिसाद देणारे झाले आहे.

कौटुंबिक सुदृढ संबंधाचा अभाव आणि त्याचे परिणाम: अलीकडेच **जागतिक आरोग्य संघटना (WHO)** आणि विविध **UN भागीदारांनी** जाहीर केलेल्या अहवालात महिलांवरील अत्याचाराचे भयावह वास्तव पुन्हा स्पष्ट झाले आहे. या अहवालानुसार, जगभरातील सुमारे **८४० दशलक्ष महिलांनी** त्यांच्या आयुष्यात किमान एकदा तरी **वैक्तिक जोडीदाराकडून शारीरिक किंवा यौन अत्याचाराचा** अनुभव घेतला आहे. म्हणजेच, **जगातील प्रत्येक तिसरी महिला** आयुष्यभरात अशा प्रकारच्या हिंसेची बळी ठरलेली आहे. मागील **१२ महिन्यांच्या कालावधीतच** जवळपास **३१६ दशलक्ष** महिला (वय १५ वर्षांपेक्षा अधिक) आपल्या **वैक्तिक**

https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S01V14P016
e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Humanities And Indian Knowledge System Feb'26
Issue–I(I), Volume–XIV

जोडीदाराकडून शारीरिक अथवा यौन हिंसेला सामोऱ्या गेल्या आहेत. या हिंसाचाराचे परिणाम अत्यंत गंभीर असून 2020 मध्ये **सुमारे 47,000 महिलांचा व मुलींचा खून** त्यांच्या पती, सहचर किंवा कुटुंबीयांनीच केला असल्याचे **UNODC** च्या आकडेवारीत नमूद आहे.

संशोधन असेही दर्शवते की महिलांवर अत्याचार करणा-या व्यक्तींमध्ये **विवाहित किंवा सहवासिक जोडीदाराचे** प्रमाण सर्वाधिक आहे, ज्यामुळे घरगुती वा संबंधाधारित हिंसा ही सर्वात व्यापक आणि लपलेली सामाजिक समस्या दिसून येते. विशेष म्हणजे, **गर्भधारणेदरम्यानदेखील (pregnancy)** महिलांना अशा हिंसेचा मोठ्या प्रमाणावर सामना करावा लागतो. **2025 मधील एका जागतिक अभ्यासानुसार**, गर्भवती महिलांपैकी **6.5% ते 15.9%** महिलांना intimate partner violence (IPV) चा अनुभव येतो, जे माता आणि गर्भाच्या आरोग्यासाठी गंभीर धोका निर्माण करते.

महिलांवरील हिंसाचाराची ही समस्या **कोणत्याही देश, आर्थिक स्तर, धर्म किंवा संस्कृतीपुरती मर्यादित नाही**—ती सार्वत्रिक स्वरूपाची असून प्रत्येक समाजात आढळते. हि माहिती महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी ठोस धोरणात्मक हस्तक्षेप, सामाजिक जागरूकता, आणि कायदेशीर उपाययोजनांची तातडीची गरज अधोरेखित करतो.

भारतीय आश्रमव्यवस्था आणि कुटुंबव्यवस्था यांची जागतिक उपयुक्तता:

भारतीय आश्रमव्यवस्था, विशेषतः **वानप्रस्थ आश्रम**, तसेच **विवाहसंस्कार आणि कुटुंबसंस्था**, ही जगासाठी आदर्श आणि मार्गदर्शक मानली जाणारी सामाजिक रचना होती. या व्यवस्थेमुळे व्यक्तीच्या संपूर्ण जीवनचक्राला स्पष्ट दिशा मिळत असे—कधी कुटुंबाचा आधार बनायचे, कधी समाजासाठी कार्य करायचे आणि कधी संसारातून निवृत्त होऊन आत्मिक विकासाकडे वाटचाल करायची. परिणामी कुटुंब, समाज आणि व्यक्ती यांच्यातील समतोल अबाधित राहत असे. **संयुक्त कुटुंब पद्धती** ही या संतुलनाची मजबूत पायाभरणी होती. घरातील *बालके* आणि *वृद्ध* हे एकमेकांसाठी आधारस्तंभ ठरत; बालकांसाठी वृद्ध हे ज्ञान, संस्कार आणि प्रेमाचे स्रोत असत, तर वृद्धांसाठी बालके हे आनंद, सहचार आणि जीवनप्रेरणेचे साधन असत. त्यामुळे त्यांच्या काळजीसाठी वेगळी व्यवस्था निर्माण करण्याची गरज भासत नसे.

परंतु आधुनिकतेच्या लाटेत आणि पाश्चात्य जीवनशैलीच्या अंधानुकरणामुळे या परंपरा आणि सामाजिक मूल्यांकडे भारतीय समाज दुर्लक्ष करू लागला आहे. आश्रमव्यवस्थेतील वानप्रस्थ आणि संन्यास आश्रमांचे तत्त्वज्ञान आज व्यवहारातून जवळजवळ लुप्त झाले आहे. परिणामी **वृद्ध आणि कुटुंब यांचे नाते 'ओझे' वाटण्याइतके तणावपूर्ण** झाले आहे. एकत्र राहण्याची, एकमेकांना साथ देण्याची कुटुंबसंस्था कमकुवत होत चालली आहे. यामुळे *बालके, वृद्ध, महिला, विधवा, परित्यक्ता* अशा संवेदनशील घटकांचे सामाजिक आणि आर्थिक प्रश्न अधिकच तीव्र होत आहेत. आधुनिक कुटुंबव्यवस्थेत केवळ आर्थिक स्वावलंबन आणि वैयक्तिक करिअर यांच्या धावपळीत कुटुंबातील परस्परसंबंध, भावनिक बांधिलकी आणि सांस्कृतिक मूल्ये दुर्बळ होत आहेत. अशा परिस्थितीत, भारतीय आश्रमव्यवस्थेतील तत्त्वज्ञान आणि संयुक्त कुटुंबातील परस्पर-आधाराची भावना पुन्हा समजून घेऊन, आधुनिक समाजाच्या गरजेनुसार ती नव्याने आकार देण्याची आवश्यकता प्रकर्षाने जाणवते.

भारतीय आश्रमव्यवस्था आणि विवाहसंस्कार ही आपल्या संस्कृतीची केवळ परंपरा नसून सामाजिक शास्त्रावर आधारलेली एक सुसंस्कृत जीवनपद्धती आहे. आश्रमव्यवस्थेतील ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ आणि संन्यास हे टप्पे मानवी जीवनाचे सर्वांगीण घडवणारे आहेत. विवाहसंस्काराद्वारे निर्माण होणारी कुटुंबसंस्था ही केवळ जैविक गरजांची पूर्तता करणारी नव्हे, तर मूल्याधिष्ठित, कर्तव्यनिष्ठ आणि परस्पर सहजीवनावर आधारित व्यवस्था आहे. या व्यवस्थेमुळे व्यक्तीमध्ये शिस्त, जबाबदारी, प्रेम, सहकार्य आणि कर्तव्यपरायणता विकसित होते. भारतीय कुटुंबसंस्था केवळ व्यक्ती आणि कुटुंबापुरती मर्यादित नसून संपूर्ण समाजाच्या संतुलित विकासाला दिशा देणारी आहे. म्हणूनच भारतीय आश्रमव्यवस्था आणि विवाहसंस्कारातून निर्माण झालेली कुटुंबव्यवस्था हे जगातील सामाजिक प्रश्नांचे वैज्ञानिक, समन्वयात्मक आणि सर्वमान्य उत्तर ठरते. ती आदर्श, मार्गदर्शक आणि मानवतेला योग्य दिशा देणारी अशी अनोखी देणगी मानली जाते.

- *Majumdar, R. C. (Ed.). (1970). The history and culture of the Indian people (Vol. 3). Bharatiya Vidya Bhavan.*
- *Sharma, R. S. (2005). India's ancient past (Reprint ed.). Oxford University Press.*
- *Thapar, R. (1990). A history of India (Reprint ed.). Penguin Books.*
- *Radhakrishnan, S. (1923). Indian philosophy (Vol. 2). George Allen & Unwin.*

https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S01V14P016
e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Humanities And Indian Knowledge System Feb'26
Issue–I(I), Volume–XIV

· *Dumont, L. (1980). Homo hierarchicus: The caste system and its implications (M. Sainsbury, Trans.; reprint ed.). University of Chicago Press. (Original work published 1966).*
· *Srinivas, M. N. (1956). A note on Sanskritization and westernization. The Far Eastern Quarterly, 15(4), 481–496.*
· *Gore, M. S. (1968). Urbanization and family change in India. Popular Prakashan.*
· *Shah, A. M. (1998). The family in India: Critical essays. Orient Blackswan.*
· *Dube, L. (1997). Women and kinship: Comparative perspectives on gender in South and South-East Asia. United Nations University Press.*
· *Singh, Y. (1973). Modernization of Indian tradition: A systemic study of social change. Thomson Press (India).*